

DİNİ FUNDAMENTALİZMİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İDEOLOJİ ƏSASLARI: XRİSTİANLIQ VƏ İSLAM KONTEKSTİNDƏ

*s.ü.f.d. Asəf Qənbərov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun müəllimi
asefganbarov@ait.edu.az*

XÜLASƏ

Bu məqalədə dini fundamentalizm və radikalizmin Xristianlıq və İslam dini kontekstində təşəkkül tapması və onun ideoloji əsasları tədqiq edilmişdir. Dini fundamentalizm xristian yevangelizm hərəkatı kimi meydana gəlsə də, daha sonra bu xarakteristikaya uyğun gələn digər dini cərəyanlar üçün də istifadə edilmişdir. İslami dini hərəkatların fundamentalizmlə əlaqələndirilməsi mübahisələrə səbəb olmuşdur. İslam dini özünəməxsus dini-etiqadi təlimləri və təşkilati quruluşu baxımından xristian yevangelizmindən fərqlənir. Belə ki, Kitabı-Müqəddəsə literal izahı, qüsursuzluğu, tarixi faktları ehtiva etməsi və s. fundamentalist ideyalar Xristian dini ənənəsində marginallığı təmsil edir. Halbuki İslamda dinin əsas mənbələrinə – Quran və Sünnəyə eyni aspektdən yanaşmaq mümkün deyildir. Müsəlmanların böyük əksəriyyəti İslamın müqəddəs mətnlərinin dəyişikliyə uğramadığına, qüsursuz və faktiki məlumatları ehtiva etdiyinə etiqad edir. Buna baxmayaraq, siyasi aktivliyi ilə seçilən dini hərəkatlar siyasi islam və ya islami aktivizm termini ilə ifadə edilmişdir. Bunlara, əsasən, Seyyid Qütb, Mövdudi və Ayətullah Xomeyninin siyasi-dini ideologiyaları əsasında yaranmış dini cərəyanları daxil edirlər. Siyasi islam, eyni zamanda, radikal dini cərəyanların meydana gəlməsinə müəyyən dərəcədə təsir göstərmişdir.

***Açar sözlər:** fundamentalizm, dini radikalizm, cihad, yevangelizm, siyasi islam.*

Giriş

Bəşəriyyət tarixində insanların həyatına ən çox istiqamət verən, onların dünyagörüşünü formalaşdıran, eləcə də mədəni, əxlaqi, iqtisadi və digər davranışlarını tənzimləyən institutlardan biri dindir. İnsan həyatının bütün sahələrinə nüfuz edən din institutunun yalnız son bir neçə əsrdə bəzi ictimai rollarının müəyyən dərəcədə azaldığı müşahidə edilir. Sənaye inqilabı, elmi nailiyyətlər və başqa sosial-iqtisadi proseslər dinin ictimai əhəmiyyətini zəiflətməmişdir. Bu səbəbdən, modernizasiya prosesi davam etdikcə, dinin tamamilə əhəmiyyətini itirəcəyi tezisini irəli sürənlər də olmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq, XXI əsrin başlanğıcında dini dirçəlişin yaşandığı və ya fundamentalist dini cərəyanların inkişaf etdiyi müşahidə edilir. Bu proses sosial və siyasi sferada dinin aparıcı rol oynadığını tələb edən dini və etnik-milliyətçi hərəkat və fundamentalist cərəyanların yüksəlişi fonunda yeni

“soyuq müharibə” kimi xarakterizə edilir (Juergensmeyer 1993, 2). Beləliklə, fundamentalist dini cərəyanların ictimai sferada fəallığının getdikcə artması dünyada böyük narahatlıqla qarşılır.

Liberalizmə əsaslanan demokratik siyasi rejimlərdə həyata keçirilən din və siyasətin ayrılığı prinsipi dini fərdin özəl sahəsi ilə məhdudlaşdırır. Bu prinsipi qəbul etməyən fundamentalist dini cərəyanlar ictimai-siyasi sferada dini hakimiyyətin bərqərar edilməsinə cəhd göstərir və öz dini təlimləri istiqamətində cəmiyyəti yenidən təşkilatlandırma məqsədi güdürlər. Bu səbəblərə görə, fundamentalist cərəyanların fəaliyyəti, təbii olaraq, müasir sosial və siyasət elmləri tədqiqatlarının aktual problemlərindən birinə çevrilmişdir. Sosial elmlərdə, xüsusilə fundamentalizm anlayışı və fundamentalist dini cərəyanların inanc prinsipləri, fundamentalist dini təşkilatların strukturu və fəaliyyəti, İslam dünyasında fundamentalist-radikal dini cərəyanlar və s. mövzularda çoxlu yeni araşdırma aparılmışdır. Fundamentalizm mövzusunda həsr olunan bu məqalədə, ümumi olaraq, dini fundamentalizmin xristian və islam dünyasındakı mənşəyi və fəaliyyəti barədə bəzi fikirlər müzakirə edilmişdir.

Xristianlıqda fundamentalizmin təşəkkülü

Fundamentalizm dini bir cərəyan kimi, ilk dəfə Amerikada – yevangelist xristianlıqda meydana çıxmışdır. 1910-1915-ci illər arasında ABŞ-da bir qrup yevangelist ilahiyyatçı “Fundamentalizm layihəsi”ni başlatdılar. Bu layihənin əsas məqsədi Kitabı-müqəddəsə tənqidi metodla yanaşan modernist teologiyaya qarşı çıxıb, orada verilən bütün bilgilərin hərfi mənada doğruluğunu və yanılmazlığını isbat etmək idi (Marsden 2006, 3). Beləliklə, “*The Fundamentals: A Testimony to the Truth*” adlı 12 cildən ibarət olan bir toplu ərsəyə gətirildi. “*The Fundamentals*” protestantlığın beş inanc əsasının müdafiəsinə yönəlmişdi. Bu inanc əsasları: 1) Müqəddəs Kitabın qüsuruzluğu və hərfi mənada (literal) doğru qəbul edilməsi, 2) İsanın bakirə Məryəmdən möcüzəvi olaraq doğulması 3) İsanın insanların günahlarını bağışlatmaq məqsədi ilə (kəffarə) özünü qurban etməsi, 4) Öldükdən sonra İsanın bədənən (həqiqi mənada) dirilməsi, 5) Kitabı-Müqəddəsə qeyd olunan bütün möcüzələrin həqiqi mənada gerçəkləşdiyi, yəni möcüzələrin tarixi fakt olduğuna iman etməkdən ibarətdir (Marsden 2006, 171). Protestantlığın inanc əsaslarını müdafiə edən bu mübahisəli əsərin 3 milyondan çox nüsxəsi, hər hansı qarşılıq alınmadan paylaşırlaraq kütləviləşdirildi.

1919-cu ildə Dünya Xristian Fundamentallar Assosiasiyası təsis edildi. Fundamentalizmin getdikcə yayılması müxtəlif xristian məzhəbləri - baptistlər, metodistlər, presviterianlar və digərləri arasında ciddi mübahisə və qütbləşmələrə səbəb oldu. İkinci Dünya müharibəsindən sonra isə fundamentalistlər ictimai-siyasi fəaliyyətə əhəmiyyət verməyə və bu cərəyanın əvvəlki qeyri-siyasi xarakterini dəyişdirməyə başladılar (Hallencreutz-Westerland 1996, 5).

Fundamentals – əsaslar, təməllər mənalarını ifadə edir. Dini termin olaraq fundamentalizm – xristian yevangelistlərin Müqəddəs Kitabı hərfi mənada izah etməklə bağlı mövqelərini nəzərdə tutur. Fundamentalizm başlanğıcda yevangelist

teologiya ilə əlaqəli bir termin kimi başa düşüldüyü halda, daha sonra hər hansı bir dini cərəyanın hakimiyyəti ələ keçirmək, siyasi məqsədlərə çatmağa cəhd etmək, eləcə də müəyyən ideologiyaya və ya dinə doqmatik şəkildə bağlanmaq, israrlı şəkildə onu başqalarına qəbul etdirmək mənalarda istifadə edilməyə başlanmışdır. Beləliklə, fundamentalist dini cərəyanların sırasına hər hansı bir dini doqmaya kororanə və fanatizm dərəcəsində inanan, öz dini və ya ideoloji əqidəsini israrlı yollarla yaymağa çalışan, ictimai həyatın doqmatik inanc əsaslarının hakimiyyəti altına girməsinə cəhd edən dini cərəyanlar daxil edilir (Kurt 2016, 244). Bununla da fundamentalizm termini, sadəcə, xristian yevangelistlərə məxsus olmaqdan çıxaraq, yuxarıda sadalanan xüsusiyyətləri ehtiva edən digər dini cərəyanlara şamil edilmişdir.

Fundamentalizmin prinsiplərindən biri olan Müqəddəs Kitabın literal izahı məsələsi, bəzi hallarda, din-elm konfliktinə səbəb olmuşdur. Belə ki, Kitabı-müqəddəsdə verilən bilgilər, sadəcə, metafizik mövzu və ya mənəvi-əxlaqi dəyərlərdən ibarət deyil, eyni zamanda, kainatın və canlılar aləminin yaradılışı, ulduzlar, günəş və ayın hərəkəti kimi müşahidə edilə biləcəyimiz fiziki hadisələr, yaxud tarixdə baş verdiyi iddia edilən hadisələr kimi müxtəlif məsələləri ehtiva edir. Kitabı-müqəddəs tənqidçiləri bu məlumatları, əsasən, məcazi mənada qəbul edirlər. Bu məlumatların bir çoxu elmi nəzəriyyə və tarixi hadisələrlə uzlaşmır; məsələn: Tövrətin Yaradılış kitabı öncə yerin, sonra günəşin yaradılışından bəhs edir. Yeni yaradılışçılar adlanan fundamentalistlər Kitabı-müqəddəsə əsaslanaraq kainatın, sadəcə, yeddi min il öncə yaradıldığını iddia edirlər. Halbuki, müasir elm kainatın meydana gəlmə tarixini 13.8 milyard il olaraq müəyyənləşdirmişdir. Biologiya elmində təkamül nəzəriyyəsi isə fundamentalistlərin tez-tez tənqid etdikləri mövzudur, xüsusilə də insanın başqa canlılardan təkamül edərək yarandığı və *homo sapiensin* milyon illər davam edən təkamül prosesi fundamentalistlər tərəfindən qəti şəkildə rədd edilir. Onlar bu fikri irəli sürürlər ki, hər bir canlı Tanrı tərəfindən ən mükəmməl formada yaradılmışdır və növlərarası təkamülü qəbul etmək Kitabı-müqəddəsə uyğun deyil. Bu yanaşma fundamentalistlər ilə modern elm arasında ciddi gərginliklərə gətirib çıxarır (Peterson, Hasker, Reichenbach, Basinger 2012, 354).

Din və elm arasındakı əlaqələr xristian teologiyasında heç də hər zaman belə təzadlı olmamışdır. Məşhur xristian ilahiyyatçı Avqustin (354-430) hesab edirdi ki, Kitabı-müqəddəsin hər hansı bir bölməsi qəbul edilmiş elmi fikirlərlə ziddiyyətə düşərsə, o zaman dini mətn məcazi olaraq şərh edilməlidir. Anqlıkan kilsəsi din və elm arasındakı münasibətlərdə Avqustinin təklif etdiyi ənənəni davam etdirmiş və dini mətnlərin həqiqi mənalari ilə yanaşı, məcazi və bədii təsvirləri də ehtiva etdiyini qəbul etmişdir. Katolik kilsəsi orta əsrlərdə din-elm münasibətlərində bir çox ziddiyyətli qərarlar almışdır. Din-elm konflikti Katolik kilsəsinin elmi düşüncələrinə görə Qalileo Qalileyi ev həbsinə məhkum etməsi ilə zirvəyə çatmışdır. Kilsə Q. Qalileyin heliosentrik nəzəriyyəsini qadağan etmiş, onu inkvizisiya məhkəməsinə çıxararaq, bu fikirdən daşındığını etiraf etdirmişdir. Bu hadisə uzun zaman din-elm konfliktinin təcəssüm etmiş misalı kimi yadda qalmışdır. Nəhayət, XIX-XX əsrlərdə Katolik kilsəsi müşahidə edilə bilən və fiziki aləmi izahında elmin mütləq üstünlüyü

ilə barışmaq məcburiyyətində qalmışdır. Roma Katolik Kilsəsinin başçısı II İohan Pavelin (1920-2005) “*Fərqli bilik növlərinə məxsus metodların dəyərini indi daha yaxşı başa düşürük*” məzmunlu ifadəsi kilsənin elm ilə münasibətinin hansı istiqamətdə dəyişdiyinin gözəl nümunəsini təşkil edir (Peterson, Hasker, Reichenbach, Basinger 2012, 353-354).

Xristian fundamentalistlər modern elmi tamamilə rədd etmirlər. Demək olar ki, elmi düşüncənin istifadəsində pragmatizmə üstünlük verirlər. Belə ki, ideologiyalarını yaymaq üçün elmin bütün nailiyyətləri və məhsullarından istifadə edirlər. Onlar günümüzdəki elmi nailiyyətlərin daha əvvəl müqəddəs mətnlərdə yer aldığını göstərməyə çalışırlar. Qəribədir ki, elmi metodlarla isbatlanmış bir çox həqiqəti qəbul etmədikləri halda, Kitabı-müqəddəsin doğruluğunu isbat etmək üçün yenə də elmə müraciət edirlər. Bu tutarsız yanaşma protestant fundamentalistlərdən təsirlənən bəzi islami cərəyanlarda müşahidə edilir.

Xristian fundamentalizminin yarandığı ilk illərdə onların fəaliyyəti, sadəcə, intellektual bir hərəkətdən ibarət olmuşdur. Fundamentalizmin qarşısında duran əsas məqsəd Tanrının sözünün “ən doğru interpretasiyasını”, yəni hərfi mənada doğruluğunu kütlələrə çatdırıb, insanların əbədi qurtuluşuna nail olmaq idi. Onlar fəaliyyətini televiziya və radio kanalları açmaq, kitablar, jurnallar, başqa mətbuat vasitəsilə ilahi kəlamları yaymaqla məhdudlaşdırırdı. Fundamentalizm hərəkəti, bir qayda olaraq, siyasi həyata çox müdaxilə etmirdi. Günümüzdə əhəmiyyətli ölçüdə seçici kütləsinə malik olan “xristian sağçılar” və ya “yevangelistlər” siyasi həyatda güclərini nümayiş etdirir. ABŞ və Avropanın bəzi ölkələrində xristian sağçılar və yevangelistlər siyasi həyata əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmə gücünə malikdirlər. Bu dini-siyasi cərəyanlar orta və ali təhsil, səhiyyə, xeyriyyəçilik və digər sahələrdə geniş sosial fəaliyyəti həyata keçirir. Bu minvalla fundamentalist dini cərəyanlar getdikcə ictimai və siyasi sferada təsirini artırmağa səy göstərirlər.

İslam dünyasında “fundamentalizm”

İslam dünyasında xristian fundamentalizminə oxşar dini cərəyanların olub-olmaması məsələsi mövzumuz baxımından əhəmiyyətlidir. İlk növbədə qeyd edilməlidir ki, islami kontekstdə fundamentalizmin vahid, üzərində fikir birliyi olan tərifı yoxdur. Con Espozito, Bernard Luis və digər bəzi məşhur şərqşünaslara görə isə, ümumiyyətlə, müasir islami cərəyanlardan heç biri dini fundamentalizm kimi xarakterizə edilə bilməz.

İslami fundamentalizmi xarakterizə edən təriflərdən birincisi, fundamentalizmi – dini mətnlərin literal izahını, Qurandakı bütün ifadələrin hərfi mənada doğruluğunu müdafiə edən və İslamın ilk dövrlərdəki “saf” və “yeniliklər”dən (bidət) təmizlənmiş orijinal halına qayıtmaq məqsədini qarşıya qoyan dini hərəkətləri nəzərdə tutur. Bu tərifı əsas alan alimlər sələfilik və ya vəhhabilik adlanan dini cərəyanı islami fundamentalizmin örnəyi kimi təqdim edirlər. Məlum olduğu kimi, vəhhabilik Səudiyyə Ərəbistanının Nəcd bölgəsində XVIII əsrdə Muhəmməd ibn Əbdül vəhhab (1703-1792) tərəfindən yaradılan və “saf İslama” qayıtmağa çağırış edən dini

cərəyandır. Vəhhabilik meydana çıxdığı zamandan etibarən sufi cərəyanlarına, o cümlədən, ənənəvi xalq dindarlığına (populyar İslam) qarşı kəskin tənqidlər yönəlməmiş və ümumiyyətlə, İslamın əsas qaynaqları hesab edilən Quran və Sünnədən uzaqlaşanları bidətçilikdə və dinsizliklə ittiham etmişdir. Vəhhabiliyin bir çox dini-metodoloji prinsipləri XIII əsrdə yaşayan müsəlman ilahiyyatçı ibn Teymiyyənin (1263-1328) və onun tələbəsi ibn Qeyyim əl-Cövziyyənin (1292-1350) fikirlərinə qədər gedib çıxır.

İslam dünyasında siyasi fəallığı ilə diqqəti cəlb edən digər bir dini-siyasi hərəkatın əsasını isə XIX əsrin sonlarında Cəmaləddin Əfqani (1839-1897) qoymuşdur. Ümumiyyətlə, XIX əsrdə İslam dünyasında bir çox müsəlman ziyalı Qərb müstəmləkəçiliyinə və imperializmə qarşı ideoloji mübarizəyə başlamışdır. Cəmaləddin Əfqaninin İttihadi-İslam (İslam birliyi) çağırışı müstəqillik uğrunda mübarizənin ideoloji təməllərini meydana gətirirdi. İslam birliyi çağırışı siyasi və sosial sistemin islami prinsiplərə əsasən təşkilatlanmasını müdafiə edir, bununla birlikdə modern elmi və texnoloji yenilikləri mənimsəməyə səy göstərirdi. Bunun kimi, siyasi İslam ideologiyasının digər mühüm nümayəndələri arasında Məhəmməd Əbdüh, Rəşid Rza, Seyyid Qütb və Mövdudi xüsusilə qeyd edilməlidir (Kurt 2016, 249).

Dində saflığı və orijinallığı qarşısına məqsəd qoyan dini cərəyanlar, digər dinlərdə olduğu kimi, İslamda da həm keçmişdə, həm də müasir dövrdə mövcud olmuşdur. Bunun ən bariz nümunələrindən biri müasir sələfilikdir (vəhhabilik). Amma bu dini cərəyanların xristian fundamentalizmi ilə eyniləşdirilməsi mübahisəlidir. Belə ki, fundamentalizmin tərifində əsas meyarın Quran və Sünnənin zahiri izahını əsas almaq, Quranın hərfi mənada doğruluğu və Quranın tənqid edilməsinin yolverilməzliyi məsələsi nəzərə alındıqda, məlum olur ki, bunlar, sadəcə, sələfi-vəhhabi cərəyanlara məxsus deyildir, əksinə, bunlar müsəlmanların əksəriyyətinin inandığı dini prinsiplərdir (Hallencreutz-Westerland, 1996, 6). Hər bir islami məzhəb və cərəyan İslamın əsas mənbələrinə, yəni Quran və Sünnəyə istinad etdiklərini irəli sürür. Buna görə də B.Luis fundamentalizm təmininin islami kontekstə yanlış mənaya gəldiyini ifadə etmişdir. Ona görə, “fundamentalist” adlandırılan bu cərəyanların Qurana yanaşması digər islami məzhəblərin yanaşmasından çox da fərqli deyildir. Bu cərəyanların ən səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar Quran və Peyğəmbərin Sünnəsini vurğulamaqla yanaşı, dünyəvi siyasi və sosial normaları rədd edərək, müsəlmanların sosial və siyasi həyatının tamamilə Quran və Sünnəyə əsaslanmalı olduğunda ısrar edirlər (Lewis 1988, 117-118).

Bəzi alimlər isə İslam dünyasında fundamentalizmin təmsilçiləri arasına sırf siyasi məqsədlərlə çıxış edən dini cərəyanları daxil edirlər. Bunlara 1928-ci ildə Misirdə Həsən əl-Bənnə (1906-1949) tərəfindən yaradılan “Müsəlman qardaşlar (İxvan əl-müslimin)” təşkilatı və ya pakistanlı İslam alimi Mövdudin (1903-1979) təsis etdiyi “Camaati-islami” partiyası və başqa dini-siyasi məqsədlərlə yaradılan hərəkat, təşkilat misal göstərilir. Bu dini hərəkatların və təşkilatların əsas xarakteri ondan ibarətdir ki, onlar dini siyasətdən ayırmamaqda və İslam dinini müsəlmanın fərdi, sosial və siyasi həyatının bütün istiqamətlərini əhatə edən, fərdi inanclar,

ictimai normalar və hüquqi qanunlar toplusu kimi nəzərdən keçirirlər. Ümumiyyətlə, din və siyasəti bir-birindən ayırmayan dini hərəkatlara “*siyasi islam*” və ya “*islamçılıq*” deyilir, ancaq buna baxmayaraq, adıçəkilən dini hərəkatlar zaman-zaman fundamentalist dini cərəyanlar olaraq adlandırılmışdır. 1979-cu ildə baş verən İran İslam İnqilabından sonra isə islami fundamentalizm termini daha sıx müzakirə edilməyə başlanmışdır. Tədqiqatçıların bir çoxu yuxarıda bəhs edilən siyasət meyarını nəzərə alan tərifi əsaslanaraq islami fundamentalizmi - *din ilə dövlətin birləşdirilməsini müdafiə edən və modern dünyəvi dövlət təsisatlarını rədd edən siyasi təşkilatlanma* kimi xarakterizə edirlər. Bununla birlikdə, islami “fundamentalistlər”in modern elmi və texnoloji nailiyyətləri mənimsəməkdə istekli olmaları, ağıl ilə dinin uzlaşdırılmasının labüd olduğunu vurğuladıqları nəzərdən qaçmamalıdır. Onlar günümüzün müsəlman cəmiyyətini orta əsrlərə qaytarmaq məqsədini deyil, modern cəmiyyəti islamaşdırmaq məqsədini həyata keçirməyə cəhd edirlər (Hallencreutz-Westerland 1996, 5-6).

Siyasi İslam mövzusunda araşdırmaları ilə tanınan görkəmli fransız alimi Oliver Roy siyasi islam hərəkatlarının 1980-ci illərdən sonra *neofundamentalizm* adlandırdığı radikal istiqamətə meyil etdiyini iddia etmişdir. Belə ki, daha öncə islami inqilaba nail olmağı və siyasi quruluşun dəyişdirilməsinə cəhd edən siyasi islam hərəkatları, islamçı ideologiyayı qorumaqla yanaşı, ilk növbədə, cəmiyyəti aşağıdan-yuxarıya doğru islamaşdırma məqsədini əsas hədəf kimi qarşısına qoymuşdur. Neofundamentalizm dövləçilik ideyasını cəmiyyətçilik ideyası ilə əvəz etmişdir. Bununla belə, “neofundamentalistlər” ideal və ədalətli cəmiyyətin yalnız şəriət hökmlərinin tətbiq edilməsi və adət-ənənələrin islamaşdırılması ilə reallaşacağını düşünürlər (Roy 1994, 75-76). O.Roy neofundamentalist dini cərəyanlar arasında Əlcəzairdə 1989-cu ildə yaradılan “Cəbhətül-İslamiyyə Lil-İnqad” (İslam Qurtuluş Cəbhəsi-Islamic Salvation Front) və Əfqanstanda 1975-ci illərdə yaradılan Hizbul-islam təşkilatı kimi silahlı radikal dini hərəkatları xüsusilə vurğulayır. Bu hərəkatların ənənəvi siyasi islamdan digər fərqi cəmiyyətdə qadının rolu ilə əlaqədardır. Belə ki, siyasi İslam hərəkatlarında qadınlar aktiv rol oynayarkən, neofundamentalist dini cərəyanlar qadını sosial həyatdan təcrid edir və qadının fəaliyyətini ev işləri ilə məhdudlaşdırır. O.Roy hesab edir ki, İslam dünyasında neofundamentalizmin meydana gəlməsinin səbəbi modern siyasi təsisatlarla İslamın sintezini təşkil edən siyasi İslamın hədəflərinin gerçəkləşməməsi və siyasi İslamın tamamilə uğursuzluqla nəticələnməsi olmuşdur. Bununla belə, O.Roy neofundamentalizmi siyasi İslamdan cüzi fərqləri ilə seçilən, ümumi islami hərəkatların davamı kimi qiymətləndirmişdir (Roy 1994, 76).

C.Espozito “*The Islamic Threat: Myth or Reality?*” (*İslam təhlükəsi: mif və ya reallıq*) adlı əsərində islami fundamentalizm termininin işlədilməsinin bir çox səbəbdən yanlış olduğunu vurğulayır. Birincisi, Quran və Sünnonin hərfi mənada başa düşülməsi, daha öncə də qeyd edildiyi kimi, bütün müsəlmanlara məxsus olan dini prinsipdir. İkincisi, fundamentalizm termini protestant fundamentalistlərlə əlaqəli olduğu üçün, islami cərəyanları anlamada mənə qarışıqlığına səbəb olur. Üçüncü yanaşmada isə fundamentalizm siyasi aktivizm, dini radikalizm, terrorizm və

Qərb düşmənçiliyi kimi şərh edilmişdir. C.Espozito sonuncu mənada *fundamentalizm* ittihamlarının, əsasən, Səudiyyə Ərəbistanı, Liviya, Pakistan (Misir) və İran İslam Respublikasında siyasi fəallığı ilə diqqəti cəlb edən dini hərəkatlara şamil edildiyini xüsusilə vurğulayır. Belə ki, dinin dövlət nəzarətində olduğu bu ölkələrdə hakimiyyət öz legitimliyini bərqərar etmək və həyata keçirdiyi siyasətə haqq qazandırmaq üçün məqsədli şəkildə müxalif dini hərəkatları fundamentalizmlə damğalamağa çalışır və müxalif qrupları susdurur. Buna görə də C.Espozito “fundamentalist”, yaxud neofundamentalist adlandırılan dini-siyasi fəaliyyəti həyata keçirən islami cərəyanları “*islami dirçəliş*” və ya “*islami aktivizm*” hərəkatları adlandırmağı daha uyğun hesab edir (Espozito 1992, 7-8). Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olar ki, dinin ilkin dövrünə qayıtmağı qarşısına məqsəd qoyan və ya ictimai-siyasi aktivliyi ilə seçilən islami cərəyanları fundamentalist dini cərəyanlar kimi deyil, “*dini püritanizm hərəkatları*”, “*islami aktivizm*”, “*islami dirçəliş hərəkatı*”, yaxud “*siyasi islam həkəkati*” kimi xarakterizə etmək daha doğru yanaşmadır.

Siyasi islam – dini radikalizmin səbəbi kimi

İslam dünyasında dini radikalizmin təşəkkül tapması, adətən, İslamın siyasiləşməsi ilə əlaqələndirilir. Daha öncə də qeyd olunduğu kimi, İslam dininin siyasi ideologiya kimi təbliğ edilməsi “*siyasi islam*” adlandırılmışdır. İslam dünyasında dinin siyasi yönlərini ön plana çəkən siyasi İslam hərəkatları XX əsrin ortalarından etibarən yüksəlməyə başlamışdır. Müasir dövrdə İslam dünyasında sekulyar millətçiliyə qarşı alternativ dini ideologiya kimi islamçılığın yayılmasında, əsasən, Seyyid Qütb, Əbüləla Mövdudi və Ayətullah Xomeyninin böyük rolu olmuşdur. Doğrudur, ayrı-ayrı ölkələrdə yaşamış bu ruhani lider və ideoloqlar bir-birindən fərqli dini-siyasi konsepsiyalar təqdim edirdilər: Seyyid Qütb 1950-1960-cı illərdə Misirdə İxvan əl-Muslimin təşkilatının İslam dövləti konsepsiyasını təqdim etmişdir; Mövdudi 1950-1970-ci illərdə Pakistanda Camaati-islami hərəkatını təsis etmiş, müsəlmanlar üçün cihadın və islami dövlətin zəruriliyi fikrini müdafiə etmişdir; Ayətullah Xomeyni 1970-ci illərdən başlayaraq, 1979-cu ilbə baş tutan İran İslam İnqilabına qədər şah rejiminə qarşı dini-siyasi hərəkatın əsas liderliyini həyata keçirmişdir. Bu dini-ruhani liderlərin orta qəhəti ondadır ki, hər biri İslam dininin siyasi yönünü önə çəkir və islami prinsiplərə söykənən dövlət qurmağa çağırışlar edirdilər (Kepel 2001, 26).

Seyyid Qütb İslam dövləti qurmaq məqsədi ilə yanaşı, cəmiyyətin adət-ənənələrinin tamamilə islamlaşdırılmasından ibarət olan mədəni inqilabın vacib olduğunu düşünürdü. Ona görə, müsəlman ölkələr müstəmləkəçilikdən xilas olaraq müstəqilliklərini qazanmış, amma buna baxmayaraq, sekulyar millətçilik, sosializm və başqa dünyəvi ideologiyaları mənimsəyərək “cahiliyyət” dövrünə qayıtmışlar. Beləliklə, Seyyid Qütb mədəni inqilabı qarşısına əsas məqsəd qoymuşdu (Kepel 2001, 28). Digər bir islamçı alim Mövdudi də eyni qaydada “*İslamda cihad*” adlı kitabında dünyəvi ideologiya olan millətçiliyi küfr hesab etmişdir. O, iddia edirdi ki,

hakimiyyət yalnız Allah adına icra edilməli və şəriətə əsaslanan dövlət vasitəsilə “yuxarıdan-aşağıya” doğru cəmiyyət islamlaşdırılmalıdır (Kepel 2001, 38).

Seyyid Qütb tərəfindən hazırlanmış və daha sonra “İxvan əl-Müslimin” dini-siyasi təşkilatının ideologiyasına çevrilən cihad təlimi İslam dünyasında siyasi İslamın yayılmasında mühüm rol oynamışdır. Seyyid Qütbün irəli sürdüyü “*hakimiyyət*” və “*cahiliyyət*” anlayışları islami cihadın zəruriliyini və müasir cihadın şərtlərini müəyyənləşdirirdi. Onun hakimiyyət konsepsiyası qanunun yeganə mənbəyinin Allah olduğunu və yalnız şəriət hökmlərinin tətbiq edilməsi ilə bu hədəfin gerçəkləşəcəyini nəzərdə tutur. Bu təlimə görə, şəriətə, yəni dini qaydalar, qanunlara əsaslanmayan bütün hüquq sistemi və ideologiyalar (millətçilik, dünyəvilik və s.) küfrdür (Malka 2015, 11-14). Mövdudin dini ideologiyasında cihad təlimi böyük əhəmiyyətə malikdir. O, “*İslamda cihad*” adlı əsərində İslam dövlətinin qurulmasına nail olmaq üçün hər bir müsəlmanın cihada qoşulmasının zəruriliyini irəli sürürdü. Bu ideologiyaya görə, cihadın məqsədi bütün dünyada islami olmayan siyasi quruluşların devrilməsi, İslama əsaslanan dövlət hakimiyyətinin bərqərar edilməsidir. Mövdudi israr edirdi ki, cihad, sadəcə, müsəlman ölkələrində deyil, bütün dünyada məqsədinə çatmalıdır (Maududi 1980, 22). Mövdudi və Seyyid Qütbün cihad təlimi İslam dövlətinin hökm sürmədiyi bütün cəmiyyətlərdə “*cahilliyyət*”in (küfr, anarxiya) hökm sürdüyünü irəli sürür və şəriətə əsaslanan İslam dövlətinin yaradılması üçün cihadı vacib hesab edirdi.

Digər islamçı ruhani lider Ayətullah Xomeyni isə “*Vilayəti-fəqih*” adlı kitabında İmamıyyə məzhəbində dövlət və hakimiyyət nəzəriyyəsini reformasiya edərək, “qəib imam”ın gələcəyi tarixə qədər, hakimiyyət və dövləti idarəetmənin məsum imamların mənəvi varisi sayılan müctəhid alimlərin (əl-Fəqih) vəzifəsi olduğunu irəli sürmüşdür. Ayətullah Xomeyni islami qaydalarla idarə edilən *Fəqihin* hakimiyyətini İran şahının monarxiya rejiminə qarşı qoyurdu (Kepel 2001, 45). Beləliklə, hər üç islamçı ideoloq siyasəti İslamın ayrılmaz komponenti hesab edir və İslam dövlətinin bərqərar edilməsini bütün sosial, iqtisadi və siyasi problemlərin yeganə həll yolu kimi nəzərdən keçirirdi.

Ümumiyyətlə, siyasi İslam, ilk növbədə, Qərb müstəmləkəçiliyinə və diktatura rejimlərinə yönəlmiş mübarizə kontekstində təşəkkül tapmış və ideoloji mübarizə funksiyası yerinə yetirmişdir. Buna baxmayaraq, islamçıların cihadla bağlı fikirləri bir çox ekstremist dini qrupların fəaliyyətinin legitimləşdirilməsi məqsədi ilə istifadə edilmişdir. Bəzi terror təşkilatları özlərinin ekstremist fəaliyyətinə yeni cihad təlimi ilə bəraət qazandırmağa çalışırlar. Belə tendensiyalar, əsasən, İraq və Suriya dövlətləri ərazilərində silahlı zorakılıqla İslam dövləti yaratmağa çalışan İŞİD, Afrikada “Boko Haram”, “əş-Şəbab” terror təşkilatı, “əl-Qaidə” və bunabənzər terrorist və ekstremist qrupların dini-siyasi fəaliyyətində müşahidə edilir. Əlbəttə ki, dini radikalizmi və terrorçuluğu, sadəcə, teoloji amillərə bağlamaq doğru deyildir. Dini radikalizmi şərtləndirən sosial, iqtisadi və psixoloji amillər bu prosesdə mühüm rol oynayır. Bununla belə, cihad təliminə əsaslanan teoloji amil bir çox sosial, iqtisadi və psixoloji məhrumiyyətlərlə bir yerə gəldikdə, dini radikallaşma prosesinə gətirib çıxara bilər.

Fundamentalizm və dini radikalizm

Fundamentalizm ilə dini radikalizm arasında yaxın əlaqələr vardır. Belə ki, dini radikalizmin səbəblərindən biri dini mətnlərin fundamentalist yozumudur. Siyasi İslam mövzusunda bu barədə ətraflı şəkildə bəhs edildi. Burada isə dini radikalizmin mahiyyəti və digər səbəbləri təhlil ediləcəkdir.

Ümumiyyətlə, dini radikalizm müasir dövrdə qlobal problemlərdən hesab olunur. İstər islami cərəyanlar arasında, istərsə də xristianlıq, hinduizm, buddizm və s. dünya dinlərində radikallaşma meyilləri XX əsrin sonlarından etibarən xeyli artmışdır. Bu prosesi, sadəcə, müasir dövrə aid etmək düzgün deyil, əksinə, tarixin bütün dövrlərində dini radikalizm fenomeni müşahidə olunmuşdur. Din uğrunda münaqişələr, müharibələr və ya din pərdəsi altında aparılan işğalçılıq fəaliyyəti dini radikalizmin bariz nümunəsini təşkil edir. Günümüzdə dini radikalizm daha çox dinlər və məzhəblərarası dözümsüzlük, dini zorakılıq və bəzi hallarda terror formasında təzahür edir. Son illərdə Yaxın Şərqdə meydana gələn mürəkkəb geosiyasi münaqişələrin çoxalması isə İslam dininə mənsub bəzi dini cərəyanlar arasında radikalizmin kəskin surətdə artması ilə müşayiət olunmuşdur.

Dini radikalizm və dini ekstremizm terminlərinə müxtəlif təriflər verilmişdir. Bu tərifləri təhlil etməzdən əvvəl, radikallığın mahiyyəti və əsas meyarlarını anlamağa çalışmalıyıq. Bu və ya digər dini cərəyanın radikallığını və ya mötədilliyini müəyyənləşdirməkəsan deyildir. Belə ki, ənənəvi cəmiyyətlərdə formalaşmış müəyyən stereotiplər yeni meydana çıxmış dini cərəyanlara şübhə ilə yanaşmağa yol açır. Buna görə də bəzən qeyri-ənənəvi və ya azlıq təşkil edən dini cərəyanlar radikallıqla eyniləşdirilir. Halbuki, müəyyən dini cərəyanın radikallıq baxımından qiymətləndirilməsində onun qeyri-ənənəvi olma xarakteri yox, ehtiva etdiyi “radikal” inanc və praktiki fəaliyyət əsas götürülməlidir. Yəni, ənənəvi, yaxud qeyri-ənənəviliyindən asılı olmayaraq, sadəcə, dözümsüzlük, zorakılıq və başqa radikal elementlərdən hər hansı birini ehtiva edən dinlər və məzhəblər radikal dini cərəyan kimi qiymətləndirilməlidir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-ənənəvi dini cərəyanlar arasında radikal elementlər daha çox müşahidə olunur.

Ümumiyyətlə, radikalizm – siyasi elmlərdə ictimai strukturun və dəyərlərin fundamental dəyişikliyinə müdafiə edən siyasi baxışları nəzərdə tutur. Siyasi radikalizm cəmiyyətin köklü dəyişikliyə ehtiyacı olduğunu və bu dəyişikliyin böyük inqilablar vasitəsilə həyata keçiriləcəyini irəli sürən yanaşmalardan ibarətdir (Cevizci 2002, 869). Dini radikalizm bu baxımdan, dini motivlərlə cəmiyyətin köklü dəyişikliyinə tələb edir. Dini radikalizm əksər hallarda insan haqlarına, xüsusilə dini etiqad azadlıqlarına zidd olan fəaliyyətə yol verir.

Dini radikalizmin mahiyyəti və əsas xarakteristikası ölkəmizdə də aktuallığını qoruyur. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi dini radikalizmə qarşı mübarizənin effektivliyini təmin etmək məqsədilə dini radikalizm, ekstremizm məsələlərini müzakirə etmişdir. Bu müzakirələr nəticəsində, 4 dekabr 2015-ci ildə qəbul edilən “Dini ekstremizmə qarşı mübarizə haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunları”nda dini radikalizm aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir: dini radikalizm –

hər hansı dini etiqad çərçivəsində ifrat dini baxışlara bağlılığı ifadə edən, həmin dini baxışların müstəsnalığının təsbit edilməsində barışmaz mövqe nümayiş etdirən və yayılmasında aqressiv üsul, vasitələrdən istifadə edilməsi ilə səciyyələnən davranışlardır (Dini ekstremizmə qarşı mübarizə haqqında Qanun 2015, 1.0.2.).

Beləliklə, dini radikalizm – özündən fərqli olan dini qruplara qarşı barışmaz mövqe mənimsəyən, dini etiqadlar zəminində başqalarına qarşı fiziki və ya mənəvi güc tətbiq etməyə haqq qazandıran inanclar və praktikalardan ibarət fəaliyyətlərin məcmusudur. Dini məqsədlərlə törədilən terrorçuluq isə dini radikalizmin ən şiddətli növüdür. Nəticə olaraq, dini radikalizmin iki istiqaməti – dini motivlərə əsaslanaraq insanların fundamental hüquqlarını pozan *fəaliyyətlər (davranışlar, praktikalar)* və bu fəaliyyətləri haqq qazandıran, onları təşviq edən *ideyalar (inanclar, çağırışlar)* olaraq xarakterizə edilə bilər.

Dini radikalizm ictimai fenomendir. Bununla belə, radikalizm tendensiyası sosial proses kimi başa düşülməlidir. Bu sosial prosesə səbəb olan və onun zəminini şərtləndirən çoxlu amil vardır. Dini mətnlərin fundamentalist və kontekstdən çıxarılmış yozumu, yaxud dinin siyasiləşməsinə çağırış edən teoloji amil, iqtisadi məhrumiyyətlər amili, sosial-psixoloji amillər və başqaları bunların bəzi nümunələrini təşkil edir.

İqtisadi, sosial və psixoloji məhrumiyyətlər dini radikalizmə zəmin hazırlayan mühüm amillərdəndir. Müşahidələr göstərir ki, radikal dini qruplara daha çox gənclər meyil edir. İqtisadi cəhətdən təmin edilməyən və sosial məhrumiyyətləri olan gənc nəslin radikal və ekstremist ideyalara yönəlməsi geniş yayılmış fenomendir. Bununla belə, radikal dini cərəyanlara, sadəcə, yoxsul təbəqələr deyil, eyni zamanda, yüksək təhsilli və iqtisadi cəhətdən təmin edilmiş gənclərin də qoşulduğu müşahidə edilir. Deməli, radikallaşmaya səbəb olan bir çox sosial-psixoloji amil də mövcuddur. Belə ki, hörmət və sevgi kimi insanın psixoloji tələbatlarından məhrum olan, mövcud sosial-siyasi quruluşa inteqrasiya olunmayan, sosio-mədəni sistemə yadlaşan gənc nəsil cəmiyyətdə radikal dəyişmələrə çağırış edən ideologiyalara qarşı həssas duruma düşür. Həssas sosial qruplar sosial şəbəkə və digər vasitələrlə radikal dini propaqandalara məruz qaldıqda, radikal dini cərəyanlara meyil edirlər. Beləliklə, “müqəddəs cihad”, “şəhid olmaq” və ya “əbədi qurtuluş”a nail olmaq kimi ideyalar bu insanlar üçün dünyəvi məhrumiyyətlərin kompensasiya edilməsi və özünü təsdiq rolunu oynayır. Buna görə də mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, cəmiyyətdə dini radikalizmlə mübarizə apararkən, sadəcə, dini maarifləndirmə işi ilə kifayətlənməməli, eyni zamanda, gənc nəslin və ümumi olaraq cəmiyyətin iqtisadi fürsətlərini artırmağa səy göstərməli, radikallaşmaya qarşı həssas olan qrupların sosial və psixoloji ehtiyaclarının təmin edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilməlidir.

Nəticə

Fundamentalizm və dini radikalizm mövzusunda həsr olunmuş bu məqalədə, əsasən, Xristianlıqda və İslamda fundamentalizm problemi tarixi və sosioloji baxımdan tədqiq edilmişdir. Bu araşdırma nəticəsində belə bir qənaətə gəldik ki,

fundamentalizm həm dini-ideoloji düşüncə, həm də siyasi fəallığı ilə nəzərə çarpan dini hərəkatlar kimi xarakterizə edilə bilər.

Fundamentalizm Xristianlıqda yevangelist bir cərəyan kimi təşəkkül tapsa da, daha sonralar bənzər xarakteristikaya malik olan digər dini cərəyanları ifadə etmək geniş istifadə edilmişdir. Bu mənada, islami fundamentalizm anlayışı inkişaf etmiş, lakin tədqiqatçıların əksəriyyəti bu identifikasiyanı qeyri-dəqiq və ideoloji yanaşma kimi tənqid etmişlər. İslam dini özünəməxsus etiqadi təlimləri və təşkilati quruluşu baxımından xristian yevangelizmindən fərqlənir. Belə ki, Kitabi-müqəddəsə literal izahı, qüsursuzluğu, tarixi faktları ehtiva etməsi və s. fundamentalist ideyalar Xristian dini ənənəsində marginallığı təmsil edir. Halbuki, İslamda dinin əsas mənbələrinə – Quran və Sünnəyə eyni aspektdən yanaşmaq mümkün deyildir. Çünki müsəlmanların böyük əksəriyyəti İslamın müqəddəs mətnlərinin dəyişikliyə uğramadığına, qüsursuz və faktiki məlumatları ehtiva etdiyinə inanır. Siyasi fəallığı ilə seçilən islami hərəkatları isə, fikrimizcə, islami fundamentalizm deyil, islami aktivizm və ya islami dirçəliş hərəkatları adlandırmaq daha uyğun yanaşmadır.

Dini radikalizmin, xüsusilə İslamda radikalizmin bir səbəbi də siyasi islam anlayışı ilə əlaqələndirilmişdir. Bununla bağlı qeyd edilməlidir ki, siyasi İslam ideologiyası, əsasən, müsəlman ölkələrində müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizənin ideoloji bazası kimi inkişaf etmişdir. Sonrakı dövrlərdə siyasi islam hərəkatları cəmiyyətin və dövlətin islamlaşdırılması ideyalarını qarşısına əsas məqsəd kimi qoymuşdur. Siyasi İslam ideologiyası getdikcə zəifləmiş, bəzi tədqiqatçılara görə isə tamamilə iflasa uğramışdır. Nəticə olaraq, siyasi islamın iflasa uğraması radikal-cihadçı qrupların yaranması üçün zəmin hazırlamışdır. Belə ki, siyasi fəaliyyətlə “şəriət dövləti” yaratmaq hədəflərinə çatmayan hərəkatların bəziləri silah və terrora müraciət etmişdir. Bu da radikal, cihadçı, terrorist dini qruplarının çoxalmasına səbəb olmuşdur. Bununla belə, dini radikalizmi, sadəcə, teoloji amillərə bağlamaq doğru deyildir. Məlumdur ki, sosial proses olan dini radikalizmin meydana gəlməsində teoloji amillərlə yanaşı, iqtisadi, siyasi, psixoloji faktorlar da mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cevizci, Ahmet. (2002). *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları.
2. Esposito, John L. (1992). *The Islamic Threat: Myth or Reality?*, New York: Oxford University Press.
3. Hallencreutz, Carl F. – Westerland, David. (1996). *Questioning the Secular State: The Worldwide Resurgence of Religion in Politics*. David Westerland (ed.), London: Hurst and Company Press.
4. Dini ekstremizmə qarşı mübarizə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, (2015). Bakı, maddə: 1.0.2.

5. Juergensmeyer, Mark (1993). *The New Cold War?: Religious Nationalism Confronts the Secular State*, London: University of California Press.
6. Kepel, Gilles. (2001). *Cihat: İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi*, (tər. Haldun Bayrı), Doğan Kitap.
7. Kurt, Abdurrahman. (2016). *Din Sosyolojisi*, İstanbul: Sentez Yayınları.
8. Lewis, Bernard. (1988). *The Political Language of Islam*, Chicago: University of Chicago Press.
9. Malka, Haim. (2015). *Jihadi-Salafi Rebellion and The Crisis of Authority, Religious Radicalism After Arab Uprisings*, (ed. John B. Alterman), New York, London: Rowman & Littlefield.
10. Marsden, George M. (2006). *Fundamentalism and American Culture*, (second edition), New York: Oxford University Press.
11. Maududi, Abul Ala. (1980). *Jihad in Islam*, Lebanon: The Holy Kuran Publishing House.
12. Peterson, Michael – Hasker, William – Reichenbach, Bruce – Basinger, David, (2012). *Akı ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*, (tər. Rahim Acar), İstanbul: Küre Yayınları.
13. Roy, Olivier. (1994). *The Failure of Political Islam*, (trans. Carol Volk), Cambridge: Harvard University Press.

д.ф. по соц. Асаф Ганбаров

**ФОРМИРОВАНИЕ И ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ
РЕЛИГИОЗНОГО ФУНДАМЕНТАЛИЗМА: В КОНТЕКСТЕ
ХРИСТИАНСТВА И ИСЛАМА**

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматриваются формирование и идеологические основы религиозного фундаментализма и радикализма в контексте христианства и ислама. Хотя религиозный фундаментализм возник как христианское евангельское движение, потом он начал использоваться для других религиозных движений, подобных этой характеристике. Ассоциация исламских религиозных движений с фундаментализмом привела к полемике. Потому, что ислам отличается от христианского евангелизма с точки зрения его конкретных религиозных учений и организационной структуры. Так как, буквальное толкование и безупречность Библии, историческая фактичность библейских повествований и другие фундаменталистские идеи представляют собой маргинализации в христианской традиции. Однако, в Исламе подобным образом невозможно подходить к основным источникам религии -Корану и Сунне. Потому, что большинство мусульман считают, что священные тексты ислама не претерпели изменений, и содержат безупречную и точную информацию. Несмотря на это, религиозные движения, которые привлекли внимание с политической деятельностью, были названы как политический ислам или исламский активизм. К ним относятся, главным образом, религиозные движения основанные на политических и религиозных идеологиях Сейида Кутба, Маудуди и Аятоллы Хомейни. Политический ислам, в то же время, оказал определенное влияние на возникновение радикальных религиозных движений.

***Ключевые слова:** фундаментализм, религиозный радикализм, священная война, евангелизм, политический ислам.*

Ph.D Asaf Ganbarov

**THE FORMATION AND IDEOLOGICAL FOUNDATIONS
OF RELIGIOUS FUNDAMENTALISM: IN CONTEXT OF
CHRISTIANITY AND ISLAM**

ABSTRACT

This article deals with the formation and ideological foundations of religious fundamentalism and radicalism in the context of Christianity and Islam. Although religious fundamentalism arose as a Christian evangelical movement, later it was used for other religious movements with similar characteristics. The association of Islamic religious movements with fundamentalism has led to controversies. Islam differs from the Christian evangelism in terms of its specific religious teachings and organizational structure. Innerancy of Bible, literalism, the historical factuality of Biblical narratives and other fundamentalist ideas represent marginal approaches in the Christian tradition. However, in Islam, it is impossible to approach the main sources of religion-the Quran and Sunnah in the same way. The vast majority of Muslims believe that the sacred texts of Islam have not changed over time and contain true and accurate historical information. Nevertheless, religious movements that attracted attention with their political activity, have been labeled as political Islam or Islamic activism. These include mainly religious movements based on the political and religious ideologies of Sayyid Qutb, Maududi and Ayatollah Khomeini. Political Islam, at the same time, had a certain impact on the emergence of radical religious movements.

Keywords: *fundamentalism, religious radicalism, holy war, evangelism, political Islam.*

Çapa tövsiyə etdi: i.ü.f.d. A.M.Şirinov